

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 21-02-2020

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 26-02-2020

Araştırma Makalesi / Research Article

**INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND
TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 2, ISSUE 3, P. 1 -27.**

**ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 2, SAYI 3, S. 1- 27.**

DOĞU TÜRKÇESİ TARİHİ METİNLERİNDE - (X)p turur BİÇİMBİRİMİNİN KULLANIMI ÜZERİNE

Selahittin TOLKUN*

Özet

Karahanlı devrinden itibaren Doğu Türkçesi metinlerinde -(X)p turur şeklinde yeni bir çekim eki karşımıza çıkar. Başlangıçta hem şimdiki zaman hem de öğrenilen geçmiş zaman işlevinde kullanılan ekin takip eden dönemlerde öğrenilen geçmiş zaman işlevi yaygınlık kazanmıştır. Ek, ortaya çıkmasından kısa süre sonra -(X)p turur > -(X)p DUrUr > -(X)ptUr > -p biçimlerine dönüşmüş; günümüz Türk yazı dilleri kurulana kadar da bu biçimler değişen sıklıkla kullanılmıştır. Başlangıçtan bugüne şahıs zamiri menşeli eklerle çekimlenen bu yeni biçimde, özellikle I. ve II. şahıslarda turur ve değişiklikleri çok defa düşürülmüştür. III. teklik şahısta ise -(X)ptur hâkim iken yer yer turur ve değişikliklerinin kullanılmadığı da görülmektedir: barıp turur ~ barıpdurur ~ barıptur ~ barıp “varmış, vardı, varır, varıyor”. Eski Türkçeye nazaran yeni sayılan bu biçimbirim günümüzde bütün Türkistan - Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek, Türkmen, Uygur - Türk lehçelerinde varlığını sürdürmektedir. Bu biçimbirim ayrıca Azerbaycan ve Kerkük ile Kafkasya’daki Nogay Türkçesinde de bulunur.

Anahtar Kelimeler: *Klasik Doğu Türkçesinin sorunları, Doğu Türkçesinde -(X)p zarf-fiil eki, Klasik Doğu Türkçesinde -(X)p turur çekim eki.*

ON THE USE OF - (X)p turur MORPHEME IN HISTORICAL TEXTS OF EASTERN TURKISH

Abstract

From the period of Qarakhanids, we encounter a new conjugative particle in the form of -(X)p turur in Eastern Turkish texts. In the beginning, both the present and past tense functions were common, but later the learned past tense function of this supplement became more common. The suffix has transformed into forms -(X)p turur > -(X)p DUrUr > -(X)ptUr shortly after its appearance. Thus, these allomorphs had frequently used until the contemporary Turkish writing languages were established. This new form has been conjugated with suffixes that emerged from personal pronouns from the beginning to the present. Besides when used with some personal pronouns (especially 1st and 2nd), "turur" and its allomorphs may fall. It is also seen in historical texts that the turur and its allomorphs are not used sometimes in the 3rd person: barıp turur ~ barıpdurur ~ barıptur ~ barıp “She/he had reached, reached, reaches, is reaching”. Especially in Eastern Turkish poetry language, (X)p turur and its allomorphs were used by poets in all periods. This morphemes, which has considered new compared to

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: stolkun@anadolu.edu.tr.

Old Turkish, continues to exist in all Turkistan dialects today (Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek, Türkmen, Uigur). This morpheme is also found in Azerbaijan, Kirkuk and Nogai Turkish (in the Caucasus).

Keywords: *Problems of Classical Eastern Turkish, the gerundium suffix -(X)p in Eastern Turkish, the morpheme -p turur, the inflexional suffix -(X)p turur in Classical Eastern Turkish.*

Giriş

Orta Türkçe döneminde bilhassa Doğu Türkçesinde iki yeni zaman eki gelişmeye başlar: *-A turur / -y turur* ve *-(X)p turur*. Bu iki yapıdan ikincisi *-(X)p turur* ve değişimleri hâlen bütün Türkistan lehçelerinde ilâveten Batı Oğuz lehçelerinden Azerbaycan Türkçesi ile onun uzantısı olan Kerkük Türkmen ağzında görülür. *-(X)p turur* ve değişimleri günümüz lehçelerinde Batı Anadolu ağzlarında şimdiki zaman, diğer bütün lehçe ve ağzılarda esasen öğrenilen geçmiş zaman çekim eki olarak kullanılır:

Türkistan - Karluk grubundan Özbek ve Uygur, Kıpçak grubundan Kazak, Kırgız ve Karakalpak ile Oğuz grubundan Türkmen -Türkçelerinde bu yapının 3. şahıslarda kesinlikle *turur* biçimbirimi kalıntılı olarak kullanılır. *bil-* fiili temelinde 3. şahıs olumlu ve olumsuz çekimi: *bilipti / bilmäpti* (Özbek), *biliptu / bilmeptu* (Uygur), *bilipti / bilmepti* (Kazak, Karakalpak ve Nogay), *biliptir / bilbeptir* (Kırgız). Bu coğrafyada yalnızca Türkmen lehçesinde farklılık görülür: Yapı, tek heceli fiillerde *-XpdIr (bilipdir, görüpdır)*, çok heceli fiillerde *-Ipdir (doldurıpdır, govşurıpdır)*; olumsuz çekimde ise *-mÄndir (bilmändir)* biçimindedir. Söz konusu biçimbirim İdil-Ural; Kafkasya ve Sibiryaya Tatarlarında - Nogay lehçesi hariç - bulunmaz.

Aşağıda görüleceği gibi *-p turur* biçimbirimi, klasik dönemde 3. şahıslarda *-(X)p* şeklinde de kullanılmıştır. Günümüzde *-(X)p* değişimi yalnızca Azerbaycan ve Kerkük Türkçelerinde yalnızca 2. ve 3. şahıslarda bulunmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman için hem *-mXş* hem de *-Xb* eklerinden yararlanır: Ancak birinci şahıslarda yalnızca *-mXş*, diğerlerinde ise her ikisi kullanılır: *baxmışam, baxmışsan, baxmışdır, baxmışıq, baxmışsınız, baxmışlar; baxıbsan, baxıbdır, baxıbsınız, baxıblar* (Abdullayeva, 2013, s. 79-80). Irak Türkmen ağzında ekin 1. şahıslarda kullanımı tıpkı Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi bulunmaz. Bunun için *-mXş* ekinden yararlanır. İkinci yalnız *-Xp (durupsan / durupsuz)*; üçüncü şahıslarda ise hem *-Xp* hem de *-mXş* ekleri (*durup, durmuş / duruplar, durmuşlar*) kullanılır (Bayatlı, 1996, s.392).

Eski Türkçeden beri yaygın olarak kullanılan *-(X)p* zarf-fiil eki, diyebiliriz ki, Batı Oğuz (Anadolu-Azerbaycan) lehçeleri dışında hemen birçok lehçede Eski Türkçeye nazaran işlevliğini arttırmıştır.

Mesela Anadolu-Azerbaycan sahasında fiillerden türetilen ikilemelerde *koşa koşa, düşe kalka* örneklerinde olduğu gibi esasen *-A* zarf-fiili kullanılırken; Türkistan lehçelerinde de *-A /-y* bulunur; ancak *-(X)p* zarf-fiili daha yaygındır. Mesela, birçok lehçede *-abil-* şeklinde kullanılan yeterlik çatısı Türkistan Oğuzcası olan Türkmen lehçesinde de bulunur; ancak *-Xp bil-* daha yaygın kullanılır. (Türkmen, 2015, s. 28). Keza Özbek ve Kırgız lehçelerinde *-A / -y başla-* şeklinde görülen tasvir birleşik fiil yapısı yine Türkmen lehçesinde *-p başla-* biçimindedir (Türkmen, 2017, s. 614)

-(X)p zarf-fiil ekinin bütün Türkistan - Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Uygur - lehçelerinde yalnızca olumlu fiil tabanlarına getirilmesi ekin sonradan kazandığı dikkat çekici özelliğidir. Bu durumun Çağatay dönemi için de büyük ölçüde geçerli olduğu görülür.

The suffix *-(X)p* is added generally to positive stems. With negative stems it occurs rarely: turmap (Babur105v:8) ‘not able to resist’. (Bodrogligeti, 2001, 262).

-(X)p turur çekiminin yapısı

Bu yapının oluşmasında Türk dilinin çok işlek iki unsuru kullanılmıştır. Yapı; görüldüğü gibi üzerine *-p* zarf-fiil eki gelmiş fiilin *tur-* tasvir yardımcı fiili ile birlikte geniş zaman çekiminde kullanılmasıyla oluşmaktadır. Eski Türkçeden itibaren tasvir fiil birleşik yapılarında asıl fiilin yardımcı fiile bağlanmasında esasen üç zarf-fiil eki kullanılmıştır: *-A / -U*, *-p*, *-GAI*. Bunlardan *-GAI* ve değişimleri artık Kazak, Kırgız gibi birkaç lehçede kalmış, diğerlerinde bu görev ya diğer iki zarf-fiil ekine yahut *-mAYA*, *-mAYI* vb. işlevdeki başka yapılara devredilmiştir.

-p zarf-fiil eki, *-A / -U* ekiyle çok defa alması olarak kullanılır. Gabain, Eski Türkçe dönemi kapsamında bu eke ilişkin “iş ve hareketin kendisinden sonra gelen fiilden önce olup bittiğini gösterir.” (1988, s. 84) derken Eckmann Çağatay Türkçesi dönemi için “Bağlayıcı gerundium, bilhassa aynı şahıs, kip ve zamanlı, iki veya daha fazla fiili birleştirmek için kullanılır; gerundiumlarla gösterilen hareketlerin ve asıl fiilin zamanı, aynı veya birbirini takip eden zamanlarda olabilir.” (1988, s. 114) tespitinde bulunmaktadır. Öyleyse ekin işlevlerinde asıl fiille aynı veya birbirini takip eden zamanlar söz konusudur. Öte yandan bu yapıdaki *tur-* fiili, bilindiği üzere tasvir birleşik fiil yapılarında asıl fiile süreklilik anlamı kazandırır (*tur-* fiilin tasvir yardımcı fiili olarak Klasik dönemin devamı olan Özbek Türkçesindeki işlevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tulum, 1997, s. 189).

İşte *-p turur* yapısının iki unsurunun bu özellikleri bir araya geldiğinde - özellikle *-p* ekinin kullanımında asıl fiille aynı veya takip eden zamanların söz konusu olması, ilaveten *tur-* fiilinin süreklilik anlamı - söz konusu yapıda hem öğrenilen geçmiş zaman hem de şimdiki zaman işlevlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bugün *-p turur* değişimlerinin Türkistan, Azerbaycan ve Kerkük Türkmen Türkçelerinde öğrenilen geçmiş zaman, Batı Anadolu ağızlarında ise şimdiki zaman işlevinde kullanılması bu durumun somut göstergesidir.

Yaptığımız taramalarda Doğu Türkçesinde, yapının başlangıçta hem şimdiki ve geniş hem de öğrenilen, bazen de görülen geçmiş zaman işlevinde kullanıldığını görmekteyiz.

-(X)p turur çekiminin geçmişi, işlevleri, olumsuz çekimi

-(X)p turur yapısı ilk olarak Karahanlı Türkçesinde karşımıza çıkar. *Atebetü'l-Hakayık*'tan alınan aşağıdaki örnekte de görüleceği gibi *turur* > *+durur* > *+DUr* biçimine dönüşmesi daha Karahanlı döneminde başlar.

507 'ayıpka koyuptur hıalayık ara

508 gelaṭ ma' nilerni ayıtımış yana

(Arat, 1992, s. 81)

Bir çoğu (Edib'in sözüne) yanlış anlamlar yükleyerek kendilerini halk arasında utanılacak vaziyete koymuşlardır.

Ata, bu yapıyı Harezmi-Altın Ordu sahasındaki II. tip belirsiz geçmiş zaman eki olarak ele alır ve şunları söyler:

Örneklerine Çağatay Türkçesinde sıkça rastladığımız *-Ip / -Up* zarf-fiil eki üzerine 1. ve 2. tekil ve çoğul şahıslarda şahıs zamiri, 3. şahısta *-dUr* getirilerek yapılan belirsiz geçmiş zaman görevinde kullanılan zaman eki, KE, MN ve MR'de birkaç örnekte geçmektedir:

KE: *ant içip-men* (48r10), *işitip-men* (20r20), *kelip-men* (204v8), *fıkr kılip-sen* (186v11), *yaḥşı kılip-dur* (90v10), *uyuḳlap-dur* (170r18), *körüp-miz* (88r12), *kelip-siz* (93v13).

MN: *bolup-dur* (142)

MR: *körüp-men* (21-1)

Bu şekilde bir zaman çekimi bugün Güney-batı Türk lehçelerinde Azerbaycan Türkçesinde, Güney-doğu Türk lehçelerinden Özbek ve Uygur Türkçelerinde, Kuzey-batı grubunda ise özellikle Kırgız ve Kazak Türkçelerinde aynı işlevde kullanılmaktadır (74-75)

Doğu Türkçesi üzerine yapılan dil bilgisi çalışmalarında çok defa bu yapının *öğrenilen geçmiş zaman* için kullanıldığı belirtilmektedir (Ata, 2002, s. 74; Dağıstanlıoğlu, 2018, s. 136; Eraslan, 1999, s. 78; Ergin, s. 1992, 215; Karaağaç, 1997, s. XXXVIII). Buna mukabil ekin *görülen geçmiş zaman* için de kullanıldığına değinenler vardır (Argunşah, 2013, s. 161). Ölmez ve Yücel ise yapıyı doğrudan *Görülen Geçmiş Zaman (II)* başlığı altında ele alır (Ölmez, 1996, s. 99; Yücel, 1995, s. 84-85). Ekin bu işlevleri yanında emir değeri taşıdığından ise Abik söz etmektedir (Abik, 1998, s. 34).

Eckmann; ilginç biçimde Harezmi döneminde *-p turur* biçim birimini *belirli geçmiş zaman* başlığı altında (*alıp turur män* çekimini “aldım, almışım”) vermekte ve ilâveten bu biçim birimin aynı zamanda “başlanmış ve hâlâ devam etmekte olan eylem” bildirdiğini örnekle göstermektedir: Pâygâmbâr ewiñä kirdi baḳar bir za' ifa olturup turur “Peygamber evine girdi bakar (baktı) ki bir kadın oturmaktadır” (Eckmann, 1996, s. 34).

Eski Türkçeye nispetle yeni sayılan söz konusu yapı, asıl işlevliğini Doğu Türkçesinin Çağatay döneminde kazanmış; asırlarca süren bu dönemde aşağıda da görüleceği gibi esasen dört biçimde ve *-mXş* ile birlikte aynı işlevlikte kullanılmıştır. Şiir dili dikkate alındığında, bu durumun günümüz Özbek şiirinde - geleneğin etkisiyle nadiren de olsa- hâlen sürdüğü söylenebilir (bk. Tolkun, 2013).

Ekin Çağatay dönemiyle ilgili olarak Eckmann, *-p gerundiumundan yapılan kipler* başlığı altında *geçmiş zaman II: Fiil tabanı + -p(dur/tur, seyrek olarak durur/turur) + şahıs ekleri* altında açıklamayı yapar:

Birinci ve ikinci teklik ve çokluklar, sık sık *-tur* olmadan da kullanılırlar: *qoyup mën* “koymuşum”, *kélib siz* “gelmişsiniz”; üçüncü teklik şahıs çekimi *-tur*’suz olarak sadece şiirde bulunur: *dép ki: Yâ Rab, né hâlet érkin bu* “(o) demiş ki: Ey Rabb(im), nasıl (bir) haldir bu.” SS 68:60. Hattâ normal olarak çekimli fiil şekillerinde bulunmayan arkaik *-ban / -ben* gerundiumu bile, şiirde, üçüncü teklik şahıs için çekimli bir fiil şekli olarak yer alır: *her ğamî, ki yétiben devrândın, mën tapıp barça necâtın andın* “talihten gelen her bir gamdan kurtuluşu, ben onda bulmuşum” FK225a:2. (1988, s. 138-139).

Argunşah da konuyla ilgili olarak Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekimi için üç tip ek verir ve bunlardan *b. -p, -ptİr, -ptUr, -p turur* başlığı altında ise şunları söyler:

-p zarf-fiil ekiyle bu ekin *tur-* yardımcı fiilin geniş zamanı olan *turur* ile birlikte oluşturdukları bir öğrenilen geçmiş zaman çekimidir. *tur-* fiiline gelen geniş zaman eki çoklukla düşmüş ve ekleşme meydana gelmiştir. Kimi örneklerde *tur-* yardımcı fiili kullanılmadan *-p* zarf-fiil ekine doğrudan şahıs ekleri getirilerek de geçmiş zaman ifadesi yapılır. Kullanımı sıklığı eserden esere değişmektedir. *tur-* yardımcı fiili yerine bazen *ér-* fiili de kullanılır (2013, s. 161).

-(X)p turur ve değişiklikleri hakkında Bodrogligeti şu önemli notu düşer:

3.6.5.13 The Perfect Tenses

The perfect tenses are based on the gerund in *-p* or *-y* [radely *-map / -mâp* and *-mayın / -mäyîn*] and retain the basic semantic characteristics of this form: The action is cut or comes to an end and is relevant to the present time. It is, however, not the material result that is emphasized but rather the accomplishment itself.

3.6.5.13.1. The Perfect Tenses

A typical representative of the perfect tenses is the present perfect tense. It express a past action the completion of which affected the present time.

It consists of the perfective gerund, positive or negative, followed by the theme particle *-tur* [*~turur*] and the pronominal personal sings *mân, sãn, biz, siz*. (2001, s. 242)

Note: Sometimes the negative form is based on the rare negative in *-map / -mâp*. (2001, s. 242)

Bodrogligeti, bu bölümde verdiği olumlu olumsuz çekim örneklerinden bazıları şunlardır (2001, s. 242):

<i>körüp tur män</i> ‘I have seen’	<i>barıp tur män</i> ‘I have gone’
<i>körüp tur</i> ‘he has seen’	<i>barıp tur</i> ‘he has gone’
<i>körmây tur sen</i> ‘you have not seen’	<i>barmay tur sän</i> ‘You have not gone’
<i>körmây tur</i> ‘he has not seen’	<i>barmay tur</i> ‘he has not gone’

Bodrogligeti, daha sonra ekin bünyesindeki *turur* ve *tur* değişiklerinin düşürülerek kullanıldığı notuyla birlikte örnekler verirken yapının üçüncü şahıslarda yalnızca *-p* şeklinde kullanılmasından söz etmez.

Note: Removal of the partical *tur* [~ *turur*] from the first and second persons of the paradigm deemphasizes the lasting or repetitive aspect o the verb.

körüp män, barıp sän, körüp tur, barıp tur (2001, s. 242).

Doğu Türkçesi özellikle şiir dilinde *-(X)p turur* ve değişikleri, aşığıda Nevâî’den alınan örneklerde olduğu gibi, başlangıcından son döneme kadar değişen sıklıkta olmak kaydıyla hemen her şairde görülür.

-(X)p turur Dip idiñ yitküñ Nevâyî’ğa çatıgrağ tüşe iş
Uş bu dem kim hecr qasd eylep turur qanıñğa yit (Karaörs, 2016, s. 78)

-(X)p dUrUr Yā Rab ol şehd ü şeker yā leb durur
Yā meğer şehd ü şeker yalap durur
Cānıma peyveste nāvek atqalı
Ėamze oqın qaşığa yalap durur (Türkay, 2002, s. 519)

-(X)pdUr / - Bu sebebdin yarumış güyā Ėurāsāñ kişveri
(X)ptUr Kim cıkıptur BāĖterdin āftāb-ı Ėāveri (Türkay, 2002, s. 465)

-(X)p Ni ‘aceb pervāne dik köysem yüzi şem‘ iğa kim
Köp bolup-min vaşl ümidi birle ser-gerdāñ aña (Karaörs, 2016, s. 9)

RūĖ ‘ışyāñ tofrağıdın evc tapmas eyle kim
Bir melek cürm eyleben ‘ālī mekānıdın tüşüp (Türkay, 2002, s. 39)

-(X)p yerine -(X)bAn ekinin yüklem olarak kullanılması

Bilindiği gibi Eski Türkçeden beri bu ekin bünyesindeki *-p* zarf-fiilinin pekiştirmeli *-(X)bAn* biçimi de bulunmaktadır. Eckmann'ın da belirttiği gibi ender olmakla birlikte bu ekin de *-p turur* işlevinde kullanıldığı görülmektedir (1988, s. 138-139). Aşağıdaki örnek Nevâî'den alınmıştır.

Tenini gonca kibi tonga <u>çırmban</u> kat kat	<i>Bedenini gonca gibi kat kat giysiyle <u>sarmalamışsın</u>,</i>
Velik telfesedin gül dik <u>açılıp</u> geh-gâh	<i>ancak aceleden gül gibi zaman zaman <u>açılmışsın</u>.</i>

(Kut, 2003, s. 418)

Nevâî'nin *Ferhâd ü Şîrîn* mesnevisinden bir beyite aşağıda yer verilmektedir. *Velî* bağlacının kendisinden önceki ve sonraki kısımların birer cümle olması gereği dikkate alındığında buradaki *qılıbân* kelimesini *kılmış* anlamında yüklem kabul etmek gerekmektedir.

İçerge şan <u>kılıban</u> lâleni cām	<i>Kan içmek için laleyi kadeh <u>yapmış</u>; ancak mavi</i>
Velî kök cāmı ki bolğay şafağ-fām	<i>(yeşil) kadeh kızıl renk olmuş.</i>

(Şâmsiyev, 1964, s. 294)

Ekin olumsuz çekimi

Ekin olumsuz çekiminde günümüz Türkistan lehçelerinde doğrudan *-mA-* eki ve değişiklikleri kullanılır: *kelibdi / kelmâbdi; kelipti / kelmepti / keliptir / kelbeptir* vb. Oğuz lehçelerinden Azerbaycan ve Kerkük lehçesinde *bilib / bilmeyib*; Türkmen lehçesinde ise *-GAn* ekinden gelişen üçüncü bir geçmiş zaman çekimine dayanan yapı kullanılır: *-mA-gAn turur > -mAndIr* örnek: *gelipdir / gelmândir*.

Tarihî dönemlerde ekin olumsuzu için *-may turur* ve değişikliklerinin kullanıldığı bütün araştırmacıların ortak görüşüdür. Yalnızca Eckmann, Harezmi dönemi için ekin *-madın turur* ve *-may turur* biçimlerinden söz etmektedir (1996, s. 34). Bodrogligeti ise bu amaçla *-may turur* yanında nadiren de olsa *-map turur* veya *-mayın turur* biçimbirimi ve değişikliklerinin kullanıldığını belirtmektedir (2001, s. 241). Yine aynı şekilde, ekin öğrenilen geçmiş zaman işlevinde olduğunu düşünenlerin de belirttiği gibi bu kipin olumsuzu için *-mXş* ekinden de sıkça yararlanılmıştır.

Doğu Türkçesine ait kimi metinlerin Türkiye'de yapılan yayımlarında *-mAydUr*, aynı metnin Özbekistan baskılarında ise *-mAbdUr* geçmektedir. Bundan dolayı mesela Nevâî ve Babür'ün

nesrinde olumsuz çekimde ilginç bir durumla karşılaşılıyor. Buradaki değişiklik nüsha farklılıklarından kaynaklanıyor olmalıdır. Aşağıda değişik eserlerin önce Türkiye sonra Özbekistan baskısından konuyla ilgili örnekler verilmektedir:

Not: Kiril veya Latin kökenli Özbek alfabesiyle yayımlanmış olan metinler, Türkiye'deki yayımlarda kullanılan 34 Harfli Türk Dünyası Ortak Alfabesine uyarlanarak verilmiştir.

Mecâlisü'n-Nefâis

Mevlânâ Emîri

Türk irdi ve türkçe şi'ri yahşi vâki' boluptur, ammâ şöhet tutmaydur (Eraslan, 2001, s. 22)

Mâcâlisün-Nâfâis

Mâvlânâ Ämiriy – türk erdi vâ türkçâ şe'ri yâxşi väqe' bolubdur, ämmâ şuhrät tutmäbdur. (Gäniyeva, 1966, s. 22)

Aşağıda Nevâi'nin aynı eserinden iki alıntı bulunmaktadır. İlkinde aynı, ikincisinde ise farklı yapıların kullanıldığı görülmektedir.

Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve

Ve hâzret-i şeyh Ferîdü'd-dîn 'Attâr quddise sirruhu bitigen Tezkiretü'l-evliyâdın ba'zı kibârı- meşâyih kim Nefehâtü'l-ünsâ dâhil bolmaydurlar irdi /.../ (Eraslan, 1979, s.2)

Ve Hâzret-i Risâlatni şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem ol körmeydür irdi ve ol hâzret hem anı zâhir közi bile körmeydür irdi (Eraslan, 1979, s. 12).

Näsâimul Muhäbbät

Şäyx Färiduddin Ättâr bitigän "Täzkirätul-ävliyâ"dın bä'zı kibârı mäşâyixkim, "Näfähätul-Uns"ğä dâxil bolmäydur erdi, /.../ (Qäyumov, 1968, s. 66)

Vä häzrätî Risâlatni körmäbdür erdi vâ ul häzrät häm äni zâhir közi bilä körmäbdür erdilär. (Qäyumov, 1968, s. 75)

Son nesir örneği Babürnâme'den alınmıştır.

Almalık ve Almatu ve Yanı kim kütüblerde Otrar kent bitipler, Moğul ve Özbek cihetidin bu târihde bozuluptur, aslâ ma'mûre qalmaydur (Eckmann, 1988, s. 221)

Älmâlıq vâ Älmätü vâ Yängi kim kütüblärdä Oträrkent bitirler, moğul vâ özbäk cihätidin bu târixdä buzulubtur, äslâ mä'murä qälmäbdur (Şämsiyev– Mirzäyev, 1960, s. 60)

Aşağıda ise nazımda olumsuz kullanım için sırasıyla Nevâî'den iki beyit, Şeyh-zâde Atâyî'den bir beyit ve Babür'den bir rübaî örnek verilmiştir.

çu hür hüsün iter vaşf hâzin-i cennet
siniñ cemâliñe güyâ nezâre kılmaydur

*Cennet bekçisi, senin güzelliğini görmemiş gibi
hurilerin güzelliğini vafeder.*

tekebbür iyleme dihkân di kim bu gül-şende
kaçan güli açılıptur ki ol saçılmaydur

*Ey bahçıvan büyüklenmeden söyle bu gül
bahçesinde ne zaman hiç solmayan bir gül
açılmıştır?*

(Türkay, 2002, s. 123)

Dil ü cân şayd kılmakta kişi körmey turur hergiz
Munuñ dék nâzenin kaşlar anıñ dék dil-rübâ közler

*Gönül ve can avlamakta insanoğlu asla böylesi
nazenin kaşlar ve gönül uğrusu gözler
görmemiştir.*

(Köktekin, 2019, s.51)

Hicriñde ni kan kaldı ki yutmaydur min
Köz yaşını bir lahza kurutmaydur min
Dîdâriñniñ haqqını iy yüzi kıyaş
Tiñri haqqı bir zerre unutmaydur min

*Ey sevgili senden ayrıyken yutmadığım kan
kalmadı. Gözyaşımı bir an olsun kurutmadım.*

*Ey yüzü güneşe benzer sevgili, Tanrı için
yüzünün hakkını bir zerre unutmadım.*

(Yücel, 1995, s. 225)

Aşağıda 1809-1874 yılları arasında yaşamış son devrin önemli şairlerinden Âgehî'ye ait bir beyit verilmektedir. Bu beyitten de anlaşılacağı üzere demek ki *-p turur* biçimbiriminin olumsuzu için *-may durur* kullanımını -büyük ihtimalle geleneğin etkisiyle- son zamanlara kadar sürmüştür.

Né üçün yüz çâq qılmışdur yâqâsın, ey pârî,
Gül yüzing körgaç ägâr bolmäydurur devânâ gül

*Ey peri; gül, eğer senin gül gibi yüzünü görünce
delirmediyse neden yakasını parça parça etmiştir?*

(Dâlimov, 1971, s. 327)

-(X)p turur ve değişiklerinin bildirdiği zamanlar ve kipler

Yaptığımız taramalarda *-(X)p turur* yapısını oluşturan iki biçimbirimin özelliklerinden dolayı yapının tarihi ve yer yer günümüz lehçelerinde farklı zamanlara karşılık gelmesine yol açtığı görülmektedir. Bundan dolayı tarihî metinlerdeki bu yapı, günümüz Türkiye Türkçesine *-DX*,

-mXş, -Ar ve -(I)yor ekleriyle çevrilebilmektedir. Bunların dışında bir örnekte 3. teklik şahıs emir-istek işlevinde de kullanılabildiği belirlenmiştir.

Geniş zaman ve şimdiki zaman işlevleri

Bu işlevlerde kullanımına örnekler sırasıyla Lutfi, Harezmlî Hâfız, Hüseyin Baykara, Muhammed Sâlih ve Şeyh-zâde Atâyî'den alınmıştır.

Hecrinde közümnîñ şadefindin <u>tökülüp</u> dür	<i>Ayrılığından dolayı aklıma o sözlerin geldiği</i>
Her dem ki kilür yâdıma ol lafz u ‘ibâret	<i>her dem gözümün sedefinden inciler <u>dökülür</u>.</i>
(Karaağaç, 1997, s. 29)	

‘Âşıkñı men’ kıлма ‘aşk yolıdın <u>körüb sen</u>	<i>Ey sevgili sen âşığı, aşk yolundan men etme;</i>
Kim pādşāh-ı vaqtdur dervîş hâli birle	<i><u>görüyorsun</u> ki o derviş hâliyle zamanın padişahıdır.</i>
(Toparlı, 1998, s. 150)	

Cân Vefâ az kişi birle hâşıl	<i>Can Vefâ az kişi ile beraber şehir içinde gâfil</i>
Şehr içinde <u>turuptur</u> gâfil	<i>bir şekilde <u>durmaktadır</u>.</i>
(Kocasavaş, 2003, s. 171)	

Dime ışkımın ni <u>asrap sin</u> nihân kögsünj ara	<i>“Aşkımın göğsünde ne <u>saklıyorsun?</u>” diye sorma;</i>
Anda her yan nakd yañlıg dâğ-ı hicrândur nihân	<i>her tarafında (servet, hazine) gibi hicran yarası saklıdır.</i>
(Eraslan, 1987, s.72)	

Öte çıktı bağırın tîr-i gamzenj	<i>Yan bakışının okları bağrımdan geçip çıktı;</i>
Velî peykânı cânda <u>olturuptur</u>	<i>ancak temreni hâlâ canımda <u>oturmaktadır</u>.</i>
(Köktekin, 2019, s.52)	

Ancak söz konusu yapı, kimi zaman *Şecere-i Terākime*'den alınan aşağıdaki bölümde işaretli *dip tururlar* yüklemine olduğu gibi “demişler / derler” şeklinde hem öğrenilen geçmiş hem de geniş zaman çekimi olarak yorumlanabilmektedir.

Yâfeşni ba‘zılar peygâmbere irdi dip tururlar ve ba‘zılar peygâmbere ırmes dip tururlar “Yafes için bazıları peygamberdi demişler / derler ve bazıları peygamber değildi demişler / derler” (Ölmez, 1996, s. 118).

Bu noktada *êrdî* ve *êrmîş* ile birleşik çekimlerinde ekin şimdiki zaman işlevi, aşağıdaki *Nehcû'l-Ferâdîs*'ten alınan örnekte görüldüğü gibi daha belirgindir.

Abû Sufyân Mekkeniñ uluğı erdi ol Şâmka barıp turur erdi ticâret üçün “Ebu Sufyân Mekke’nin ulusu idi, o Şam’a ticaret için gidiyordu.” (Eckmann, 1983, s. 29)

Hâlid ibnü’l-Velîd taķı ‘İkrime taķı Süheyl Mekke kâfirleri birle bakıp turur erdiler “Halid bin Velid, İkrime ve Süheyl Mekke kâfirleri ile bakıyorlardı” (Eckmann, 1983, s. 29).

Öğrenilen ve görülen geçmiş zaman işlevleri

Hemen bütün araştırmacıların ortak kabulü olmakla birlikte ek, en çok *öğrenilen geçmiş zaman çekim* eki işlevinde kullanılır Aşağıdaki sırasıyla Nevâî’den üç, Muhammed Sâlih ve Âgehî’den birer örnek verilmiştir:

Қуяш hemânâ kök atlasın libâs itmîş
Veyâ kiyiptür ol ay nîl-gûn nesîc ile nâh
(Karaörs, 2016, s. 108)

*Güneş ya mavi atlası kendisine elbise etmiş ya da o
aya benzer sevgili mavi dokumadan elbise giymiş.*

Lebiñ hecriñde bağrımdın barur şan
Meger ol zaħmdın merhem tüşüptür
(Karaörs, 2016, 168)

*Dudağından ayr düştüğüimde bağrımdan kanlar
akmaktadır. Galiba o yaradaki merhem düşmüş.*

Sepib-sin mü gül-âb al yüzge yâhûd
Gül-i sūrî üze řebnem tüşüptür
(Karaörs, 2016, 168)

*Acaba al yüze gülsuyu mu serpmişsin yoksa kızıl gül
üzerine çiğ mi düşmüş?*

Barça ‘âlemdin anı sileptür
Özige anı ħabîb eyleptür
(Kocasavaş, 2003, s. 59)

*Bütün âlemden O’nu üstün tutmuştur ve kendisine
O’nu habîb eylemiştir.*

Qısturubdurmu bâşı âtrâfiğâ cânânâ gül,
Yâ mägâr ruxsâr řâm’igâ érür pârvânâ gül
(Dâlimov, 1971, s. 327)

*Sevgili, başının kenarına gül mü kıstırmıştır yoksa
gül sevgilinin yüzünün ışığına pervane midir?*

Aşağıda sırasıyla Nevâî, Hüseyin Baykara ve Muhammed Salih’ten alınan beyitlerde ise ekin *görülen geçmiş zaman çekiminde* kullanıldığı görülmektedir.

Kûh-ı gâmiñni köñlüm çekkende körmedi renc

*Bu gönlüm; senin dağ gibi olan derdini çekerken
hiç eziyet görmedi; ancak ayrılığının üzüntüsünün*

Hecrin ğamı yükiniñ astıda tavşalıptur

yükü altında ezildi.

(Karaörs, 2016, s. 171)

Cihân ehli köyüp âhımdın ey yâr

Ey sevgili, cihan halkı âhımdan yandı, sense bu

Bu âhımdın tevehhüm kılmadıñ hîç

âhımdan hiç ürkmedin.

(Eraslan, 1987, 26)

Biz başımızın körüp-biz anda

Biz bu yola baş koyduk ve canla işimiz hiç yoktur.

Yok turur hîç işimiz cânda

(Kocasavaş, 2003, s. 193)

Babür'e ait aşağıdaki rubaide ise hem öğrenilen hem de görülen geçmiş zaman olarak değerlendirilebilecek bir yapı ortaya çıkar:

Qayğuñnı çike çike karıptur Bâbür

Acını çeke çeke kocadı Babür,

Rahm iyle ki özidin barıptur Bâbür

Merhamet et çünkü kendisinden geçti Babür.

Nârec yiberdi saña kim bilgey sin

Sana nasıl sarardığını anlayasın diye

Ya'ni ki bu nev' sararıptur Bâbür

narenciye yolladı, Babür.

(Yücel, 1995, s. 222)

Burada bir başka nokta daha dikkati çekmektedir. Gerek tarihî gerekse günümüz lehçelerinde *-mXş* ekinin çok defa *turur* ve değişiklikleri ile pekiştirilerek kullanıldığı görülür: *bilmiş ~ bilmiştir. -p turur* ve değişikliklerinde ise böyle bir duruma rastlamadık; ancak bu yapının aşağıda Nehcü'l-Ferâdis'ten alınan örnekte görüldüğü gibi, kimi zaman Türkiye Türkçesine *pekiştirmeli öğrenilen geçmiş zaman* yani *-mXştXr* ile çevrilmesi gerekmektedir.

Sizlerniñ islâmlarıñız taqı imânlarıñız köñlünüzde ornap turur, andağ muhkem bolup turur kim neçeme uluğ belâ u mihnet kelse, sizler şabur kılu bilür-siz taqı imânnı içünmaz-siz, velikin bular yanla musulmân bolup tururlar “Sizlerin Müslümanlığınız ve imanınız gönünüzde yerleşmiştir, öyle sağlam olmuştur ki ne kadar büyük bela ve eziyet gelirse gelsin sizler sabredebilirsiniz ve imanınızı bırakmazsınız, ancak bunlar yeni Müslüman olmuşlardır.” (Eckmann, 1983, s. 56).

-p turur yapısının pekiştirmeli öğrenilen geçmiş zaman yani *-mXştXr* ile çevrilebildiği bir diğer örnek ise Nevâî'den alınmıştır.

tekebbür iyleme dihkân di kim bu gül-şende

Ey bahçıvan büyüklenmeden söyle, bu gül bahçesinde

kaçan gülî açılıptur ki ol saçılmaydur

ne zaman hiç solmayan bir gül açılmıştır?

(Türkay, 2002, s. 123)

Emir-İstek kipi işlevi

Ekin *emir-istek kipi* işlevi meselesine daha önce Abik değinmiş, ancak verdiği örnek cümleler için “Bu beş cümlede kim bağlacından sonra gelen zarf-fiil şekilleri emir anlamıyla değerlendirilebileceği gibi belirli geçmiş zaman işlevinde de değerlendirilebilir.” (1998, s. 34) açıklamasında bulunmuştur.

Gerçekten de ekin *emir-istek kipi* işlevi nadir görülür. Örnek olarak aldığımız aşağıdaki beyitte geçen *bolub* kelimesi bu nadirliği bünyesinde taşımaktadır. Doğu Türkçesinde *-(X)p* zarf-fiil ekinin *-Xp*, *-ArAk*, *-DXğXnda*, *-XncA*, *-Xrken*, *-All beri* gibi işlevlerinin hiçbirisi beyti yorumlamada yardımcı olmamaktadır. “Ömrün Hızır’ın ömründen uzun olduğunda / olurken sen ömrünün her gününü bayram say!” demek mümkün değildir. Çünkü kimse Hz. Hızır’dan daha uzun yaşayamaz. Dolayısıyla bu beyti gramatikal olarak değil, dolaylı çıkarımla yorumlamak gerekmektedir. Sonuç olarak beytin anlamı da dikkate alındığında beyitteki *-(X)p* ekini emir-istek 3. teklik şahıs işlevinde anlamak uygun düşmektedir.

Müddat-i umriñ ziyâda Xizr ümridin bolub,

Har küni bu ümriniñ navroz bayram boldı tut.

I

(Kârimov, 1971, s. 118)

Ömrünün süresi Hızır’ın ömründen uzun olsun ve sen bu ömrünün her gününü Nevruz oldu, bayram oldu, farzet.

Biz benzer kullanıma, *Atebetü’l-Hakayık*’tan alınan aşağıdaki işaretli kelimeye rastlıyoruz. Yazarın bu türlü yapıyı tercih etmesinin tek sebebi vezindir. Çünkü aruzun *faûlün faûlün faûl* kalıbıyla yazılan eserde *tolup* yerine *tolsun* dendiğinde vezin bozulmaktadır.

73 anıñ vuddı birle köñüller tolup

74 anıñ yadı birle ajun tolsu tip (Arat, 1992, s. 46)

Onun sevgisiyle gönüller dolsun, onun yâdıyla

dünya dolsun diyerek bu kitabı çıkardım.

Ekin birleşik çekimi, irkin zarf-fiili ve irkin / ikin şüphe edatıyla kullanımı

Bu biçimbirim, *öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti, hikâyesi ve şartı* çekimi yanı sıra *irken* zarf-fiili ile *irkin* şüphe edatıyla kullanıldığında yapının nadiren *-(X)pdur* ancak esasen *-(X)p* değiştiğinden yararlanılmıştır.

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi çekiminde *-(X)pdur* kullanılmasına örnek Hârezmi Hâfızdan alınmıştır:

Bādedin tevbe kılıbdur irdim

Velī tapdı lebidin tevbe şikest

(Toparlı, 1998, s. 187)

*İçkiye tövbe etmiştim; ancak onun
dudağından dolayı tövbem kırıldı.*

Ekin *öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi* çekimine ilk örnek Babür'den diğer ikisi Nevâî'ye aittir.

Olturup irdi koyup kitmekke çün ‘azm iyledi

Yana tırgüzdi mini el-ḥamdü-li'lillāh öltürüp

(Yücel, 1995, s. 151)

*(Sevgili) bırakıp gitmeye kalkıştığında (tekrar)
oturmuştu; elhamdülillah sanki beni öldürüp tekrar
diriltti.*

Saḡa zamān ilidin yitse köp cefā muni di

Ki kim körüp edi bu ḡayldın vefā hergiz

(Türkay, 2002, s. 330)

*Sana feleğin elinden çok cefalar gelirse sen “Zaten bu
topluluktan kim ne zaman vefā görmüştü ki?” de!*

Çun Nevâyî vaşldın kiçti anı hecr otida

Örtemey dip iylep irdin ‘ahd u peymān örteme

(Kaya, 1996, s. 534)

*“Seni ayrılık odunda yakmayacağım!” diye söz
vermişin, Nevâî kavuşmaktan geçti, sen de onu
yakma artık!*

Ekin, *öğrenilen geçmiş zamanın rivayetine* ait örnekler Nevâî'den alınmıştır. Ancak bu örnekler, görüldüğü gibi, Türkiye Türkçesine basit biçimde öğrenilen geçmiş zaman ile çevrilmesi yeterli olmaktadır.

‘Azım itip ırmiş Nevâyîni sorarğa ol Meşih

Ey ecel cānıḡ üçün cānımğa raḡm it bir zamān

(Türkay, 2002, s.330)

*O Mesih (sevgili), Nevâyî'nin halini sormaya
niyetlenmiş, ey ecel kendi canının hatırına, benim
canıma bir zaman için merhamet et!*

Heç ara derdim devāsın yār müşkil dip imiş

Raḡm eger kılsa anıḡ allıda āsāndur deva

(Türkay, 2002, s. 25)

*Yar, ayrılıkta benim derdimin iyileşmesinin müşkül
olduğunu söylemiş; (hâlbuki sevgili) eğer merhamet
ederse onun için iyileştirmek kolaydır.*

Öğrenilen geçmiş zamanın şartı çekimi için örnek Hârezmi Hâfız'dan alınmıştır.

İrmeş 'acebî dām-ı ğamıġa tüşüb irsem

Dām-ı ğamıdın kim bu zamān reste bolubdur.

(Toparlı, 1998, s. 235)

Eğer ben sevgilinin gamının tuzağına düşmüşsem hiç tuhaf değildir. (Zaten) bu zamanda sevgilinin gam tuzağından kim kurtulmuştur ki?

Lutfî'den alınan beyitte *-(X)p* eki *irken* zarf-fiiliyle birlikte kullanılması görülmektedir:

Şadef içre gevher tek közümde yir kılib irken

Ni yandın bilmesem kim ol dür-i ğalṭān cüdā tüşdi

(Toparlı, 1998, s. 161)

Sevgili, sedef içindeki inci gibi gözümde yer etmişken ne sebepten bilmiyorum o yuvarlanan inciden (gözyaşlarımdan) ayrı düştü.

-(X)p eki şüphe edatı *irkin* ile öğrenilen geçmiş zaman çekim ekine örnekler Nevâî'den alınmıştır.

Nevāyini didim 'ışık içre sāmānī tapıp irkin

Velī kördüm hem ol dīvāne-i bī-ḥānumān irmiş

(Türkay, 2002, s. 200)

Nevâî için "Aşkta bir servet kazandı galiba!" dedim; ancak onun evsiz bir deli olduğunu gördüm.

Ol ana kim bar idi ferzendi sin dik dür-i pāk

Yup idi irkin şadef dik levşlerdin kırsağın

(Kaya, 1996, s.482)

Senin gibi temiz bir inciye benzer yavrusu olan ana, midesini sedef gibi pisliklerden yıkamış mıydı acaba?

Ekin soru edatıyla kullanılması

Aşağıda Nevâî'den alınan örnekte *mU* soru edatıyla kullanımı görülmektedir:

Yā Rab anlap mu ikin ol ay kim anıḡ zārı-min

Kiçeler sevdāsıdın andaḡ ki zülfi tāri-min

(Kaya, 1996, s.460)

Ya Rab, o sevgili, benim onun zavallısı ve aşkıdan dolayı geceleri saçının karanlığında tutsak olduğumu anlamış mıdır acaba?

Ekin +DA bulunma hâli eki ile birlikte zarf-fiil işlevinde kullanılması

Kuzey ve Doğu Türkçelerinde bulunma hâli eki sıfat fiillerle kullanıldığında onları zarflara çevirir. Bir iki örnekte *-p turur* biçimbiriminin de bu şekilde kullanıldığı görülmektedir. İlk örnek Nehcü’l-Ferâdis’ten ikincisi Şîban Han divanından alınmıştır.

Bir kün ‘Osman *razhu* kuğuğ yaķasında kuđuğķa bakıb tururda elgindeki yüzükni kuđuğķa tüşürmiş
“Bir gün Osman (r.a.) bir kuyunun kenarında kuyuya bakıyorken elindeki yüzüğü kuyuya düşürmüş”
(Eckmann, 1983, s. 57).

Muħālif Vahşnı kıslap tururda

Muhalifler Vahş bölgesinde kışlamaktayken

Turuş birmey turur turmak içinde

savaşa dayanamadılar.

(Karasoy,1998, s. 78)

Şahıs işaretleyicilerinin durumu

Söz konusu biçimbirimde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmıştır. Esas itibarıyla birinci ve ikinci şahıslarda çok defa şahıs eki, üçüncü şahıslarda ise *turur* veya değişikleri (+*durur*, +*dur*) kullanılmaktadır. Ancak bunların dışında kullanımların da bulunduğunu görüyoruz. Bu konuda iki ayrı problemle karşılaşmaktayız: 1) Şahıs ekleri bulunması beklenen yerde değildir. 2) Şahıs işaretleyicisi hiç bulunmaz.

Biz; bu konuyla bir noktada ilgili olarak “Klasik Doğu ve Batı Türk Edebiyatlarında Bildirme Ekinin Yeri Meselesi” (Tolkun, 2017a) başlıklı yazımızda, *turur* biçimbiriminden gelişen yapıların yerinin nasıl oynak olduğunu, hatta bu biçimbirimin düşmesinin daha eski Türkçe devresinde bile görüldüğünü göstermiştik.

Söz konusu yazımızda da verdiğimiz Ahmedî’ye ait aşığıdaki örnekler durum net biçimde görülmektedir.

Didi gül gibi neçünsin perîşân

Bu gönlüñ nişe gonca gibi vîrân (Akalm, 1975, s. 96)

Bu örnekte görüldüğü gibi şiirde vezin ve kafiye gereğince *neçin perîşânsın* (< *neçin perîşân durursen*) yerine *neçinsin perîşân* şeklinde kullanılmıştır. Tabii bu durum şöyle bir gelişim sonucu ortaya çıkmıştır:

neçin perîşân durur sen > neçin durursen perîşân > neçindürsen perîşân > neçinsin perîşân

Benzer durum Nevâî’nin *Leylî vü Mecnûn* mesnevisinden aldığımız aşığıdaki beyitte açıkça görülmektedir. Hemen belirtelim ki beyitteki *kılıp* ve *aķızıp* kelimeleri zarf-fiil olarak kabul

edildiğinde bunların bağlandığı bir yüklem ne önceki ne de sonraki beyitlerde bulunmaktadır. Öte yandan şahıs eki bulunan *nêdin-sên* kelimesini de yüklem olarak kabul ettiğimizde beyti “Sen üzüntüyle feryat ederek nedensin? Gözyaşını hazin hazin akıtarak nedensin?” şeklinde çevirmek de anlamlı değildir. Dolayısıyla beyitteki işaretli kısımlar bütünleştirilerek yüklem kabul edilmelidir.

Sên nâle kılıp gamîn nêdin-sên

Eşkiñ akızıp hazîn nêdin-sên

(Çelik, 1996, s. 119)

Sen neden üzüntüyle feryat ediyorsun? Göz

yaşını neden hazin hazin akıtıyorsun?

Nevâî’ye bir başka beyitte ise yüklemde herhangi bir şahıs unsuru yoktur; yüklemde şahıs metindeki *min* “ben” zamiri yoluyla anlaşılmaktadır.

Ol çopup atlangalı merkeb sarı ser-hoş barıp

Min başım açıp ayağığa koyup yüz yalbarıp

(Kaya, 1996, s. 53)

O kalkıp gitmek için bineğine doğru sarhoş varınca,

ben başımı açıp yalvararak ayağına yüzümü koydum.

Şahıs ekinin farklı yerde bulunması dışında doğrudan şahıs ekinin bulunmaması da söz konusu olabilmektedir. Biz benzer durumu “Türk Dil ve Lehçelerinde Şahıs Bildirmeyen Yüklemeler” (Tolkun, 2017b) başlıklı çalışmamızda ele almıştık. Bilindiği gibi zamir soylu şahıs ekleri 1. ve 2. şahıslar için kullanılır. Taramalarımızda nadiren de olsa bu şahıslar için yüklemde ek kullanılmadığı görülmüştür. Aşağıdaki Şeybanî’ye ait beyitte herhangi bir şahıs işaretleyicisi yoktur. Yüklemde şahıs, ancak klasik edebiyattaki şairin nitelikleri göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir.

Kiçeler yüz ümîd birle turup-min ne için bîdâr

Moğuldın bes kerem bolğay ki zülfidin kılıp zünnâr

(Karasoy, 1998, s.132)

Geceleri sonsuz ümitle niçin uykusuz kalırım?

Ben onun zülfünden (belime) zünnar yaptığım için (Moğol gibi) zalim sevgiliden (bana) kerem olursa kâfidir.

Ekin etken fiili anlamca edilgen yapması

Taramalarımız esnasında *Nehcü'l-Ferâdis*’te geçen aşağıdaki cümlede ekin etken fiili anlamca edilgen yaptığı tespit edilmiştir.

Bitig içinde andağ bitip turur erdi /.../ “Kitapta şöyle yazılmıştır /.../ (Eckmann, 1983, s. 59)

Ekin $-(X)p$ değişiminin yol açtığı sorunlar

Yukarıda da belirtildiği gibi $-p$ *turur* biçimbiriminin $-(x)p$ değişimi de bulunmaktadır. Bu durumu daha önce “Klasik Doğu Türkçesi Şiirinde - (X)p Ekinden Kaynaklanan Yüklem Sorunu” başlıklı bildirimizde ele almıştık (Tolkun, 2019). Bu değişik, beyitlerde ne zaman zarf-fiil ne zaman yüklem olduğu noktasında sorun oluşturmaktadır. Bu durum Nevâî’ye ait aşağıdaki beyitte açıkça görülmektedir. Gerçekten de beyitteki hangi $-(x)p$ biçimbiriminin yüklem olduğu tartışmalıdır.

<p>Dem-be-dem cām-ı tarab ğayr ile ol māh <u>çikip</u> <u>Min</u> yıraqtın baķıban şan <u>yutup</u> u <u>āh</u> <u>çikip</u> (Kut, 2003, s.74)</p>	<p><i>O sevgili sürekli ellerle <u>ıçki kadehini yuvarlamaktadır</u> (<u>ıçmektedir</u>); ben ise uzaktan kan yutarak <u>bakmakta</u> ve <u>ah çekmekteyim</u>. (veya ben uzaktan kan yutarak ve ah çekerek <u>bakmaktayım</u>.)</i></p>
--	--

Ancak $-(x)p$ biçimbiriminden kaynaklanan bu mesele daha çok bağlaçlı cümlelerde karşımıza çıkmaktadır. Bu sebepten bağlaçlardan sonraki kısmın nasıl yorumlanacağını ele almak gerekmektedir. Klasik metinlerde kullanılan özellikle *çu, çun, çunki velf, lîkîn, ki, kim, meger* vb. yanında *andağ kim, anıñ dik kim, kaçan kim, böyle kim* birleşik kelime tarzındaki bağlaçlardan sonra eğer bir yüklem yoksa bu durumda $-(X)p$ ile çekimlenen fiili çok defa yüklem saymak doğru olacaktır.

Nevâî’den alınan aşağıdaki beşlik, *çu* ve *kim* bağlaçlarının Farsçadaki kullanım özellikleri dikkate alınarak yorumlandığında bunlardan sonra yan cümle bulunması gerekir. Bundan dolayı da aşağıdaki altı çizili kelimeleri *çikip* “çekmişsin”, *kozğalıp* “ayaklanmışır” *alıp* “almışsın”, *kalıp* “kalmışır” *salıp* “salmışsın” olarak yorumlamak icap eder.

<p>Sin çū tîğ-i kîn <u>çikip</u> şabrım sipāhı <u>kozğalıp</u> Könlüm alıp ‘azm itip zār ü ħazîn cismim <u>kalıp</u> İmdi kim könlüm alıp hicrān otı içre <u>salıp</u> Dime ni kıldım ni kıldım nātüvān könlün alıp Örtediñ ey kätıl-i nāmıhribānım örtediñ</p>	<p><i>Ey sevgili, sen; kin kılıcını <u>çekmişsin</u> (<u>çektığın zaman</u>), sabrımın askerleri <u>ayaklanmışır</u>, (sen) gönlümü alıp gidince perişan ve hazin bedenim <u>kalmıştır</u>. Şimdi ise gönlümü alarak hicran oduna <u>salmaktasın</u>, “(artık) senin zavallı gönlünü alarak ne yaptım?” deme, yaktın ey acımasız katilim, yaktın!</i></p>
---	---

(Levent, 1966: 51)

Nevâî’ye ait aşağıdaki bir başka beyitte ise *kim* bağlacından sonraki cümlelerin öznesini klasik edebiyat geleneğine istinaden - ve cümlede gönül anlamına gelen başka bir kelime olmadığı

için *-ben* olarak yorumlamak, dolayısıyla da yüklemi *çāk itip* “parçaladım, parçalamışım” olarak anlamak gerekir.

Ni cünündür veh bu kim yırtuğ yağanı çāk itip *Evyah bu nasıl bir deliliktir ki gözyaşlarım*
Eşkim aqqanda külüp turğan zamānı yığlaban *akarken sevgilinin gülüp durduğu zaman yırtık*
 yakayı parçaladım.
(Türkay, 2002, 337)

Yine Nevâî’yi ait diğer bir beyitte altı çizili *kilip* yüklemine şahsını, bağlaçtan önceki cümlelerin yüklemi olan *barğuş* “gidersin, gideceksin” yardımıyla ve anlam gereği 2. teklik şahıs olarak “gelmişsin, geldin” olarak yorumlamak gerekmektedir.

Şubh çün barğuş kilip külbemğa pinhān kiçkurun *Sabah, geceleyin kulübeme gizli geldiğin gibi*
Heer oqın sin cānıma atma tañ atmastın burun *gidersin. Ayrılık okunu da canıma sen tan atmadan*
 önce atma.
(Türkay, 2002, s. 335)

Nevâî’ye ait bir başka beyitte ise *çu* bağlacından önceki cümleyi “min körgeç sini bî-hoş olup” olarak, anlamı da “ben seni görünce kendimden geçtim” şeklinde yorumlamak icap etmektedir. Ancak *çu* bağlacıyla bu cümleyi bir zarf-fiil grubu hâline getirerek “ben seni görünce kendimden geçtiğim için” veya “benim seni görünce kendimden geçtiğim zaman” olarak; bağlaçtan sonraki cümlesinin öznesi Ferhād ile Mecnūn olduğu için yüklemi de *iltip* “götürmüşler” olarak yorumlamak gerekmektedir.

Çü min körgeç sini bî-hoş olup şefkat bile iltip *Benim seni görünce kendimden geçtiğim zaman*
Kirip ikki qolumğa yığlayu Ferhād ile Mecnūn *Ferhat ve Mecnun ağlayarak iki koluma girip*
 şefkatle götürmüşler.
(Türkay, 2002, s. 335)

Aşağıdaki Nevâî’ye ait beyitte sorun açıkça görülmektedir. İlk mısradaki yüklem kişisi 3. teklik, ikinci mısradaki ise 1. tekliktir.

Ol ay qaşdıma tîğ-ı bürrān çıkıp *O sevgili beni öldürmeğe keskin kılıç çekmiştir; ben*
Min allıda şükrāneğa cān çıkıp *ise onun huzurunda şükranımı bildirmek için can*
 atıyorum.
(Kut, 2003, s.75)

Nevâî’ye ait aşağıdaki ikinci beytin ikinci mısrasının redifi şahıs yönüyle sorunludur. Şahsı ilk bakışta 3. teklik görünmektedir. Ancak ilk beyti ve klasik dönem şiirinde âşığın kim olduğunu

ilâveten niteliklerini dikkate aldığımızda buradaki $-(X)p$ çekim ekinin şahsının 1. teklik olduğu anlaşılmaktadır.

Ol perî ‘ışkıda yok kim min-i divâne köyüp

Yasağanlar hem özin ‘âkil ü ferzâne köyüp

*O perinin aşkında sadece divane olan ben yanmadım,
kendisini akıllı ve bilge sananlar bile yanmıştır.*

‘İşk otıdın kişi bir kıtla köyüp bolsa hâlâş

Çun yana kıyıtban ol şu‘ le sarı yana köyüp

*İnsanlar aşk ateşiyle bir defa yanarak kurtulurken;
(ben ise) yeni baştan (döne döne) o ateşle tekrar
yanmaktayım.*

(Türkay, 2002, 46)

Aşağıda sırasıyla Hüseyin Baykara, Babür, Lutfî, Harezmlî Hâfız ve Meşreb’den konuyla ilgili örnekler verilmiştir.

Ol ciğer pergâlesi veh kim tilip mindin ferâğ

Nâ-tüvân köñlümge koydı firkatı dâğ üzre dâğ

(Eraslan, 1987, s.58)

*Eyvah, o ciğer parçası (sevgili) benden
kurtulmak diler, ayrılığı güçsüz günlüme
dâğ üzerine dâğ koydu.*

Közleri şayd iyler üçün tilbe köñlümni minin

Kaşı yasını kurup kirpik okını toldurup

(Yücel, 1995, s. 151)

*Benim deli gönlümü avlamak için
kaşının yayını kurmuş, kirpik okunu
doldurmuş.*

Körseñ işikiñda mini biñhöd tüşüp ‘ayb itme kim

‘Aqlımni gâret kılguçı ol gamze-i ‘ayyâr irür

(Karaağaç, 1997, s. 76)

*Beni kapında kendinden geçerek düşmüş
görürsen ayıplama; çünkü aklımı
yağmalayan senin o ayyar bakışlarındır.*

Yaş ferzenden yügürtüp yüz sarı her dem közüm

Çün seniñ iriñni tapmas çapturur gülgün burâk

(Karaağaç, 1997, s.96)

*Senin dudağımı bulamayınca kızıl atların
koşturduğu gibi, gözüm, yüzümde her an
gözyaşı yavrularını koşturur.*

Gülsitân irdi visâli bile köñlüm illâ

Hâr-ı hasret tikilib ol gül ü gülzârimğa

(Toparlı, 1998, s.134)

*Sevgilinin visâli ile gönlüm çiçek
bahçesiydi; ancak o çiçeklerin ve çiçek
bahçesinin yerine hasret dikenini
dikilmiştir.*

Işqıng otıǵa küydi nâ äyläy ki bu cismim
 Yoq säbr u qârârim
 Ävvâzâ-i hüsnüng ki sâlib âlämä ğulğul
 El bärçäsı häyrân

Aşkın oduna bu bedenim yandı ne
 yapayım çarem yok. Güzelliğinin şöhreti
 âlemi kargaşaya salmış, bu yüzden
 halkın hepsi sana hayrandır.

(Yusupov, 1990, s. 259)

Sonuç

Örneklerden anlaşılacağı üzere *-(X)p turur* biçimbiriminden gelişen şekiller daha Karahanlı Türkçesinde, yukarıda *Atebetü'l-Hakayık* örneğinde gösterildiği gibi, *-(X)ptur* olarak kullanılmıştır. Hatta *-(X)p turur* ve değişiklikleri, günümüz Özbek şiirinde nadiren de olsa karşımıza çıkmaktadır. Diyebiliriz ki *-(X)p turur* biçimbirimi, günümüz Özbek ve Uygur yazı dilleri ortaya çıkana kadar klâsik geleneği sürdüren bütün şairlerce kullanım sıklığı değişmekle birlikte bütün değişiklikleri ile kullanılmıştır.

-(X)p turur biçimbirimini oluşturan *-p* zarf-fiili ve *tur-* tasvir yardımcı fiilinin özelliklerinden dolayı ifade ettiği zaman değişkendir. Doğu Türkçesinin tarihî metinlerinde bu biçimbirim - esasen öğrenilen geçmiş zaman ağırlıklı olmak üzere - geçmiş zaman yanında şimdiki veya geniş zaman işlevlerinde de kullanılmıştır. Yapının bu şekilde yorumlanması gerektiği Doğu Türkçesi metinleri üzerine çalışanların Türkiye Türkçesine yaptıkları çevirilerden de anlaşılmaktadır.

Söz konusu yapıdaki *turur* biçimbiriminin düşme eğiliminden dolayı yapının *-(X)p* biçiminde kullanılması özellikle 3. şahıslarda ne zaman zarf-fiil ne zaman çekim eki olduğu noktasında sorunlar teşkil etmektedir. Söz konusu yapının bu tür kullanımlarındaki sorun ancak klasik edebiyattaki âşık ve nitelikleri göz önünde bulundurulduğunda çözülebilmektedir.

KAYNAKÇA

ABDULLAYEVA G. (2013). *Azərbaycan Dili II hissə (Morfologiya, sintaksis)*. Bakı: Elm və təhsil.

ABİK, A. D. (1988). “Nevâyî’de -P Zarf-fiilin Bazı Yönleri”. *Bir 9-10*, s. 27-39.

AKALIN, M. (1975). *Ahmedî Cemşîd ü Hurşîd İnceleme-Metin*, Ankara: Atatürk Ü.

ARAT, R. R. (1992) *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK.

ARGUNŞAH, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit.

- ATA, A. (2002). *Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- BAYATLI, H. K. (1996). *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: TDK. 1996
- BODROGLIĞETI, A. J. E. (2001). *A Grammar of Chagatay*. Muenchen: Lincom Europa. Languages of the World/Materials 155.
- ÇELİK, Ü. (1996). *Alî-Şîr Nevâyî Leylî vü Mecnûn*. Ankara: TDK.
- DAĞISTANLIOĞLU, B. E. (2018). *Keşfü'l-Hüdâ Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kaside-i Bürde Şerhi*. Ankara: TDK.
- DÂLİMOV, S. (1971). *Muhämmäd Rizâ Mirâb Erniyâzbek Oğlı Âgâhiy Âsârlâr I Cild Devân*. Taşkent: Ğâfur Ğulâm.
- ECKMANN, J. (1983). *Nehcü'l-Feradis. Uştmağlarnıñ Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu): II* Metin, yayınlayanlar: S. TEZCAN- H. ZÜLFİKAR. Ankara: TDK.
- ECKMANN, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. İstanbul: İ. Ü.
- ECKMANN, J. (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TDK.
- ERASLAN, K. (1979). *Alî Şîr Nevâî Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*. İstanbul: İ.Ü.
- ERASLAN, K. (1987). *Hüseyn-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- ERASLAN, K. (1999). *Mevlânâ Sekkâkî Divanı*. Ankara: TDK
- ERASLAN, K. (2001). *Alî-Şîr Nevâî Mecâlisü'n-Nefâis I (Giriş ve Metin)*. Ankara: TDK.
- ERGIN, M. (1992). "Doğu Türkçesi (Çağatayca)". *Türk Dünyası El Kitabı İkinci Cilt Dil-Kültür-San'at*. Ankara: TKAE. s. 211-215.
- GABAIN A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren: Mehmet Akalın. Ankara: TDK.
- ĞÄNİYEVA, S. (1966). *Älişer Nāvāiy Äsārlār On Beş Tomlik Mācālisün-Nāfāis On İkinçi Tom*. Taşkent: Özbekistân SSR Fānlār Akademiyası.
- KARAAĞAÇ, G. (1997). *Lutfî Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK.
- KARAÖRS, M. M. (2016). *'Alî-Şîr Nevâyî Nevādirü's-Şebâb*. Ankara: TDK.
- KARASOY, Y. (1988). *Şibân Han Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK.

- KÄRİMOV, Ğ. (1971). *Muhämmäd Rizâ Mirâb Erniyâzbek oĝlı Ğâhîy Âsârlâr I Cild Devân*. Taşkent: Ğâfur Ğulâm.
- KAYA, Ö. (1996). *‘Alî-Şîr Nevâyî Fevâidü’l-Kiber*. Ankara: TDK.
- KOCASAVAŞ, Y. (2003). *Muhammed SÂlih Şeybânî-Nâme (Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme)*. İstanbul: Çantay.
- KÖKTEKİN, K. (2019). *Şeyh-zâde Atâyî Dîvân*, Ankara: TDK.
- KUT, G. (2003). *‘Alî-Şîr Nevâyî Ğarâ’ibü’ş-Şîğâr İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*. Ankara: TDK.
- LEVENT, A. S. (1966). *Ali Şir Nevaî II. Cilt Divanlar 4 Türkçe, I Farsça Divan*. Ankara: TDK.
- ÖLMEZ, Z. K. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- QÄYUMOV, Ä. (1968). *Älişer Nāvâiy Âsârlâr On Beş Tomlik Nâzmul-Cävâhir, Ârbâin, Näsâimul/Muhâbbât, Târixi Ânbiyâ vâ Hukâmâ’dân On Beşinçi Tom*. Taşkent: Özbekistân SSR Fânlâr Akademiyası.
- ŞÄMSİYEV, P. – MIRZÄYEV S. (1960). *Zâhiriddin Muhâmmâd Bâbur BâbirNâmâ*. Taşkent: SSR Fânlâr Akademiyası. Özbekistân
- ŞÄMSİYEV, P. (1964). *Älişer Nāvâiy Âsârlâr On Beş Tomlik Hâmsâ, Fârhâd vâ Şirin Yettinçi Tom*. Taşkent: Özbekistân SSR Fânlâr Akademiyası.
- TOLKUN, S. (2013). “Yaşayan Çağatayca veya İki Dilli Özbek Şiiri”, *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008 IV*, Ankara. s. 4235-4246.
- TOLKUN, S. (2017a). “Klasik Doğu ve Batı Türk Edebiyatlarında Bildirme Ekinin Yeri Meselesi”, *Türkiyat Mecmuası*, Yıl: 2017 Cilt: 27/1, s. 327-341.
- TOLKUN, S. (2017b). “Türk Dil ve Lehçelerinde Şahıs Bildirmeyen Yüklemler”. *Türk Dünyasının Ulu Çınarı Mertol Tulum Kitabı*, İstanbul: s. 685-692.
- TOLKUN, S. (2019). “Klâsik Doğu Türkçesi Şiirinde - (X)p Ekinden Kaynaklanan Yükleme Sorunu” *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı 16-18 Ekim 2019 Samsun*, s. 1916-1927.
- TOPARLI, R. (1998). *Hârezmlî Hâfîz’in Divanı İnceleme-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK.

- TULUM, M. M. (1997). *Özbekçede Tasvir Yardımcı Fiilleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- TÜRKAY, K. (2002). *‘Alî-Şîr Nevâyî, Bedâyi‘u ‘l-Vasaf Üçünçi Dîvân*. Ankara: TDK. 2002
- TÜRKMEN, E. (2015). *Türkmen Türkçesinde Zarf-Fiiller*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi Eskişehir.
- TÜRKMEN, E. (2017). “Türkmen Türkçesinde -Xp Zarf-Fiil Ekinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri” *Kesit Akademi Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 10, Aralık 2017, s. 607-620.
- YUSUPOV, C. (1990) . *Bâbârâhim Mâşrâb Mehribânım Qäydäsân*. Taşkent: Ğafur Ğulâm.
- YÜCEL, B. (1995). *Bâbür Dîvânı*. Ankara: TDK.

EXTENDED ABSTRACT

From the period of Qarakhanids, we encounter a new conjugative particle in the form of $-(X)p$ *turur* in Eastern Turkish texts. In the beginning, both the present and past tense functions were common, but later the learned past tense function of this supplement became more common. The suffix has transformed into forms $-(X)p$ *turur* > $-(X)p$ *DUrUr* > $-(X)ptUr$ shortly after its appearance. Thus, these allomorphs had frequently used until the contemporary Turkish writing languages were established. This new form has been conjugated with suffixes that emerged from personal pronouns from the beginning to the present. Besides when used with some personal pronouns (especially 1st and 2nd), "turur" and its allomorphs may fall. It is also seen in historical texts that the *turur* and its allomorphs are not used sometimes in the 3rd person: *barıp turur* ~ *barıpdurur* ~ *barıptur* ~ *barıp* "She/he had reached, reached, reaches, is reaching".

Especially in Eastern Turkish poetry language, $(X)p$ *turur* and its allomorphs were used by poets in all periods. The following in the poem which written by Nevâî, these uses are shown as examples.

$-(X)p$ *turur* Dip iding yitküm Nevâyî'ğa qatıgraq tüşse iş
Uş bu dem kim hecr qasd eylep turur qanımgâ yit (Karaörs 78)

$-(X)p$ *dUrUr* Yâ Rab ol şehd ü şeker yâ leb durur
Yâ meğer şehd ü şeker yalap durur
Cânıma peyveste nâvek atqalı
Ġamze oqın qaşığa yalap durur (Türkay, 2002, p. 519)

$-(X)pdUr$ / - Bu sebebdin yarumış güyâ Ġurâsân kişveri
 $(X)ptUr$ Kim çıkıptur Bâğterdin âftâb-ı hâveri (Türkay, 2002, p. 465)

$-(X)p$ Ni 'aceb pervâne dik köysem yüzi şem'ığa kim
Köp bolup-min vaşl ümidi birle ser-gerdân aqa (Karaörs 9)

Rūḥ ʿiṣyān tofrağıdın evc tapmas eyle kim

Bir melek cürm eyleben ʿālī mekânıdın tüşüp (Türkay, 2002, p. 39)

This morphemes, which has considered new compared to Old Turkish, continues to exist in all Turkistan dialects today (Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek, Türkmen, Uigur). This morpheme is also found in Azerbaijan, Kirkuk and Nogai Turkish (in the Caucasus).

The *turur* form in the 3rd person is used as archaic in the Uzbek Turkish and Uigur Turkish from the Karluk group, Kazakh Turkish, Kyrgyz Turkish and Karakalpak Turkish from the Kipchak group and Turkmen Turkish from the Oguz group. On base of "bil-" (know) verb, positive and negative conjugations of 3rd person are as follows: *bilipti / bilmäpti* (Uzbek), *biliptu / bilmeptu* (Uigur), *bilipti / bilmepti* (Kazakh, Karakalpak and Nogai), *biliptir / bilbeptir* (Kyrgyz). In this geography, only Turkmen dialect differs: The morpheme is in the form of *-XpdIr (bilipdir, görüpdır)* in monosyllabic verbs, *-Ipdlr (doldurıpdur, govşurıpdur)* in multi-syllabic verbs, and *-mĀndir (bilmāndir)* in negative conjugation. This morphem is not found in İdil-Ural, Caucasus and Siberian Tatars (except for Nogay dialect).

This suffix initially has appeared in positive verb bases. As seen in the couplet of Nevâî below, *-mAy turur* and its allomorphs were used in its negative conjugations:

tekebbür iyleme diḥkân di kim bu gül-şende

kaçan güli açılıptur ki ol saçılmaydur

(Türkay, 2002, p. 123)

However, over time, this suffix has started to come to negative verb bases. In today's Turkish dialects, the suffix is used in negative verb bases (apart from Turkmen Turkish). In editions in the Turkey and Uzbekistan of the *Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve* written by Nevâî, this can be seen. This is probably due to the reproduction dates of the manuscripts used in the prints:

Printing in Turkey

Ve ḥazret-i şeyḥ Ferîdü'd-dîn ʿAtṭār ḳuddise sirruhu bitigen Tezkiretü'l-evliyâdın ba'zı kibârı- meşâyıḥ kim Nefeḥâtü'l-ünsḳa dâḥil bolmaydurlar irdi /.../ (Eraslan, 1979, p. 2)

Ve Ҳазрет-i Risālatni šalla'llāhu 'aleyhi ve sellem ol körmeydür irdi ve ol Ҳазрет hem anı zāhir közi bile körmeydür irdi (Eraslan, 1979, p. 12).

Printing in Uzbekistan

Şäyx Färiduddin Ättār bitigän “Täzkirätul-ävliyâ”dın bä'zı kibarı mäşâyıxkim, “Näfahätul-Uns”ğä dâxil bolmäydur erdi, /.../ (Qäyumov, 1968, p. 66)

Vä häzräti Risälätni körmäbdür erdi vä ul häzrät häm anı zāhir közi bilä körmäbdür erdilär. (Qäyumov, 1968, p. 75)

The suffix has used mainly in the -p format in the compound verb conjugation: *қılıptур ирдиm, олтуруп ирди, көрүп ирди, p -i(r)miş itip irmiş, dip imiş, түшүб ирsem* etc. In addition, when the suffix is used with the adverb of *iken* and the doubt proposition of *irkin ~ ikin*, the -p format is preferred: *қılıб иркен, тапıp ирkin* etc.